

Міфологія

ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ
НАУКОВО-ОСВІТНІЙ
ЖУРНАЛ

№ 1 (5)-2010
СІЧЕНЬ-БЕРЕЗЕНЬ
Виходить 4 рази на рік

Фольклор

Зміст

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ФОЛЬКЛОРУ

- Микола ДМИТРЕНКО. Українське весілля: стан і перспективи дослідження..... 5
Ігор ГУНЧИК. До визначення критеріїв жанрової типології українського
оказіонально-обрядового фольклору 11

ФОЛЬКЛОР НАРОДІВ СВІТУ. КОМПАРАТИВІСТИКА

- Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО. Гріх і кара в польській народній казці..... 20
Олеся ЦЕРКОВНЯК-ГОРОДЕЦЬКА. Перетворення тварин і рослин в українському
та чукотському фольклорі..... 35

ПРОБЛЕМИ ФОЛЬКЛОРИЗМУ

- Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ. Поетичні реінтерпретації двох фольклорних сюжетів 44
Роман КРОХМАЛЬНИЙ. «Пурпурове сонце в синій скрині неба»: формула когерент-
ності поетичного світу Б. І. Антонича 50

ПУБЛІКАЦІЇ

- Ксенія БОРОДІН. Забуті імена: Вацлав з Олеська 59
Вступне слово Вацлава з Олеська до збірника «Pieśni polski i ruskie ludu
Galiczyjskiego» 61

З ПОЛЯ ФОЛЬКЛОРУ Й ЕТНОГРАФІЇ

- Надія ЛЕВКОВИЧ. Народна демонологія Бойківщини (Турківський район
Львівської області) 71
Григорій АРКУШИН. Фольклорно-діалектологічні матеріали з Підляшшя 88

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ

- Ольга ХАРЧИШИН. Перша монографія про український народний анекдот спонукає до
подальших студій. *Рец. на:* Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекто-
том. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с. 97
Богдана ГЛАДИШ-ОЛЕЙКО. Підручна книга про духовність українців. *Рец. на:* Україн-
ська фольклористика. Словник-довідник / Упор. і заг. редакція М. Чернопиского. – Тер-
нопіль: Підручники і посібники, 2008. – 448 с. 101
Інна ШВЕД. Одне з найповніших зібрань ритуально-магічних практик народної ме-
дицини білорусів. *Рец. на:* Народная медицина: ритуальна-магічна практика / Ін-т
мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы НАН Беларусі; уклад.,
прадм. і паказ. Т. Валодзінай; навук. рэд. А. Ліс. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 776 с.
(Беларуская народная творчасць) 103

ОГЛЯДИ НАУКОВИХ ВИДАНЬ

Журнали, збірники

- Народна творчість та етнографія*. – 2008. – № 1, 2, 3. – Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського 105
- Literatura Ludowa: Dwumiesięcznik naukowo-literacki*. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze; Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007. – № 1, 2, 3, 4-5, 6 (51) 111

Автореферати

- ІВАШКІВ В. М. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Автореф.... доктора філол. наук. – Львів, 2009. ГУМЕНЮК О. М. Любовна лірика в кримськотатарському пісенному фольклорі: тематичні мотиви, особливості поетики. – Автореф.... канд. філол. наук. – Київ, 2009. КМЕТЬ І. Ф. Образ Божої Матері у фольклорі: українська апокрифічна традиція. – Автореф.... канд. філол. наук. – Львів, 2008. ПЕТРОВА М. В. Детская языковая картина мира (на материале детского немецкого фольклора). – Автореф.... канд. филол. наук. – Москва, 2009. КЛИМОВА К. А. Новогреческая мифологическая лексика в сопоставлении с балканославянской. – Автореф.... канд. филол. наук. – Москва, 2009..... 117

Нові книги

- Гарасим Я. *Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору*. – Львів: НВФ «Українські технології», 2010. – 376 с. (С. 10). Кузьменко О. *Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність*. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2009. – 296 с. (С. 19). Ошуркевич О. *Там, під Берестечком. Статті, нариси*. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 144 с. (С. 19). Колошило Т. *Українська народна пісенна алегорія: Фольклористична монографія*. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, 2009. – 184 с. (С. 34). *Поліська дома*. – Вип. III: Літо / Зібрав, упорядк. і прокомент. В. Давидюк. – Луцьк; ПВД «Гвердиня», 2008. – 404 с. (С. 34). Дяків В. *«Фольклор чудес» у підрадянській Україні 1920-х років*. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 256 с. (С. 43). *Анекдоти про Мулу Насреддіна* / Пер., упор. Р. Гамада. – Тернопіль: Богдан, 2008. – 288 с. (С. 58). Кісь О. *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XXст.)*. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с. (С. 87). *Куды, дотю, собьраеяся?.. Свадебная обрядность украинских переселенцев Омского Прииртышья* / Сост. Т. М. Репина, О. Г. Сидорская. – Омск: Издательский дом «Наука», 2007. – 186 с. (С. 87). *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах* / Под общей ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 2009. – Т. 4: П (Переправа через воду) – С (Сито). – 656 с. (С. 124). *Вострау русалак: легенды, паданні* / Уклад., апрац., прадм. У. Касько; маст. Т. Беразенская. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2009. – 135 с. (С. 124). *Polska-Ukraina. Pogranicze kulturowe i etniczne*. – Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Uniwersytet Wrocławski, 2008. – 272 s. (С. 124).

Гріх і кара в польській народній казці

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

Кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України
01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
e-mail: koval-fuchylo@ukr.net

Стаття присвячена проблемі гріха і покарання у польській народній казці. Аналіз матеріалу дає змогу виявити залежність між такими опозиційними парами: гріх – кара і дар – віддача. У польській традиційній культурі, зокрема у казці, стосунки дару-віддачі дуже стійкі, різноманітні, яскраво виражені. Важливішою виявляється кара, жорстокість кари дає змогу визначити важкість гріха з погляду традиційної культури. Міра покарання, як і міра нагороди, завжди чітко визначена, і кара повністю залежить від гріха. Намагаючись з'ясувати, чому у польській казковій прозі стільки уваги приділено гріху і карі, дослідниця також веде мову про вагомий вплив на її формування християнства, у якому важливішою для народної культури виявляється кара, а не прощення. Це значною мірою підтверджують поширені в Польщі у XVIII–XIX ст. так звані листи Бога, у яких йдеться значно більше про кару, аніж про милосердя.

Ключові слова: кара, гріх, народна казка, стереотип, польська традиційна культура, національний характер

Вступ. Аналіз казки «Про птаха із золотим пір'ям»

Працюючи над польською народною казкою, я помітила, що ця казка, порівняно із казкою українською, значно більше приділяє уваги проблемі гріха і кари. Яскравим підтвердженням цього є казка «Про птаха із золотим пір'ям». Сюжет казки відомий і в українському, і в російському епічному фольклорі. Вовк допомагає королевичу здобути чарівні речі і прекрасну королю. В українському і російському варіантах, після щасливого закінчення всіх пригод, королевич одружується з королю, а Вовк повертається в ліс. У польській казці королевич несе для Вовка вина і півкалача – плату за допомогу. Але Вовк відмовляється від цього і просить королевича: «Вийми свій меч і зігни мені голову – цим ти зі мною і розрадуєшся»¹. Королевич відмовляється це зробити, на що Вовк йому відповідає: «Так треба. Ти молодий, я старий, послухай мене. Не зігни мені голови – ні тобі, ні мені наші провини не будуть прощені. Бери меч і рубай». Після того, як вовча голова була відрубана, вилетів звідти білий голуб: «Дякую, милий онуку. Я твій дід. Багато зла зробив, а тепер мені все прощається».

Така кінцівка розставляє особливі акценти в усій казці. Тут можна виділити принаймні чотири моменти:

1. Зустріч із Вовком не випадкова.
2. Подяку за допомогу королевич віддає продуктами.

¹ Польские народные сказки. – Ленинград, 1980. – С. 41.

3. Збереження уявлень про обов'язковість подяки (віддачі) за допомогу (дар).

4. Існує можливість порятунку для грішника.

Розглянемо детальніше ці факти.

1. Зустріч королевича саме з цим Вовком не випадкова. Ні з тексту української, ні з тексту російської казки такого висновку зробити не можна. Лише польська казка дає для цього підставу. Вовк, якого зустрів королевич, не лише незвичайна тварина, яка багато знає, вмє розмовляти і перетворюватись у різні істоти, – це дід королевича. Довгий час він перебуває у вигляді вовка, згодом допомагає онукові, який, стявши вовчу голову, звільняє діда від кари. Вовк довго очікував цієї хвилини звільнення, усі його вчинки, які складають сюжет казки, працюють на це. Очевидно, що Вовк-дід спокутує кару за зло, яке вчинив за життя.

2. Подяку за допомогу королевич віддає продуктами. Плата продуктами, а не грошима чи золотом, свідчить про архаїчність уявлень, пов'язаних із обов'язковістю відплати. Це означає, що правило відплати існувало ще задовго до появи грошей.

Стереотип дар-віддача у народній культурі

3. Уявлення про обов'язковість віддачі. Це положення потребує особливої уваги.

Загальновідомим фактом не лише польської традиційної культури, але й чи не всіх традиційних культур світу є поділ простору на дві сфери: свою і чужу². Свій простір – це освячена, обжита, освоєна територія живих людей. Чужий простір – це хаотичний, небезпечний локус. Це територія померлих, богів, чортів, різноманітних духів та іншої нечисті. Місце його розташування чітко не визначене в жодній традиційній слов'янській культурі. Воно може бути під землею, на небі, під водою, в лісі, за лісом, за горою і так далі. У кожному випадку це місце мусить бути десь далеко.

Незважаючи на це, між своїм і чужим світом існує обов'язковий, регулярний і дуже тісний зв'язок. Більше того, своє і чуже становлять єдине ціле – світ. Чужий світ, світ померлих і богів (до речі, ті й ті функціонально часто ототожнюються: наприклад, просити про якусь послугу можна і померлих, найчастіше кровних родичів, і богів) є сильнішим від світу живих. Останні повинні регулярно звертатися з молитвами і жертвами, тобто дарами, до того світу. За це люди отримують щедрий врожай, здоров'я, різноманітні чудесні речі, як-от стіл, який на прохання покривається смачними стравами³, баранчика, з вовни якого можна витрясти золоті монети тощо. Але якщо людина через гордощі чи незнання не звертається із проханнями до богів – її неминуче чекають нещастя, біди, хвороби і навіть смерть. Крім того, за подарунки і ласки від потойбічних сил теж слід складати подяки і щедрі жертви. Такий стан речей між двома сферами світу, своєю і чужою, можна назвати стосунками **дару – віддачі**.

Цій темі я приділяю стільки уваги тому, що вона безпосередньо пов'язана із головною проблемою статті – гріх і кара. Тут існує чітко виражена тенденція: якщо людина не перебуває із чужим світом у стосунках дару-віддачі, то вона обов'язково потрапляє у ситуацію гріха-кари. Це дуже добре простежується у казці «Про жертву»⁴. Селом ходить жебрак, персонаж чужого світу, і просить жертву. Він іде до багатой жінки з надією щось отримати, але та прогнала його, не давши й шматка хліба. Далі він приходить до хати бідної вдови, де й отримує їжу. За це старий дає господині благословення: «Що почнеш робити зараз, скінчиш робити

² Чи не найдоступніше про це висвітлено у праці: Елиаде М. Священное и мирское. – Москва, 1994.

³ Польские сказки. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 210.

⁴ Там само. – С. 201–206.

аж увечері». Повністю значення цих слів вона зрозуміла після того, як від обіду до вечора міряла невеликий шматок полотна, який внаслідок благословення не закінчувався аж до вечора, тобто його розмір збільшився в багато разів. Господиня продала полотно, що дало змогу їй поліпшити свої матеріальне становище.

Коли про це дізналася багачка, вона теж кличе жебрака і дає йому хліб. Але, зрозуміло, що ця жертва не щира. Старий і її благословить, але скупа багачка побігла спершу по воду. У результаті вона до вечора носила воду. «Тепер вона зрозуміла, що жебрак відімістив їй за те, що вона відправила його минулого разу без пожертви», – робить висновок казка.

У польській традиційній культурі, зокрема у казці, стосунки дару-віддачі дуже стійкі, цікаві різноманітні і яскраво виражені. Їх можна вважати стереотипними. Тут можна виділити принаймні 3 види дарів-пожертв, які умовно назвемо:

1. Матеріальна жертва:

- а) якась річ (свічка, їжа чи щось подібне);
- б) звичайна плата грошима;
- в) великі багатства.

2. Жертва тілесна (самопожертва):

- а) навмисна німота;
- б) сльози, почуття (полюбити чудовисько);
- в) хвороба, тілесні ушкодження;
- г) жертва життям.

3. Слово-жертва (молитва чи побажання).

За ці жертви відповідно можна здобути:

Особисто-значущі цінності (суспільне становище (стати королем); вдячність, подяку; прощення гріхів);

1. Суспільно-значущі цінності:

- а) очищення-звільнення (повернення зачарованій істоті (крукові, орлам, чудовиську) людського вигляду; позбавлення від нечисті (щурів); знання мови тварин);
- б) продовження роду (здобути дружину-королівну);
- в) матеріально сприятливе становище для багатьох людей (наприклад, для всіх рибалок).

3. Життя людини; покращання матеріального і фізичного становища людини.

Аналіз здобутків за жертви (віддачі за дари) свідчать про те, що чим більша жертва, тим більша, важливіша віддача. Так, наприклад, за ризик життям, за подвиги, які здійснює юнак, він здобуває собі дружину. У казці «Королівна-упир»⁵ солдат, ризикуючи життям, три ночі стоїть у церкві біля тіла померлої чорношкірої королівни. Завдяки пораді старого діда йому вдається зробити так, що королівна побіліла і стала нормальною людиною. «Що заслужив солдат, який мою померлу дочку від смерті врятував?» – запитує король. Місця для сумніву немає – вони повинні одружитися.

Здобування дружини – дуже давній казковий мотив. Його знаходимо у фольклорі багатьох народів світу. Привезти дружину із іншого князівства (часто із того світу) важливо не лише для одного хлопця, але й для цілої общини. Існує гіпотеза, що це пов'язано із виникненням екзогамії і занепадом ендогамії, оскільки шлюби між членами одного роду призводили до народження неповноцінних дітей і його вимирання.

Казка «Морські дівки»⁶ розповідає про те, як русалка звабила хлопця-рибалку і назавжди забрала його із собою в море. «Морські дівки затягли його в море. Він став

⁵ Польские народные легенды и сказки. – Ленинград, 1965. – С. 142-148.

⁶ Там само. – С.55.

однією із жертв, яких час від часу вимагає від нас море», – робить висновок старий рибалка. Це значить, що завдяки життю одного хлопця багато рибалок можуть безпечно виходити в море, ловити рибу, утримувати свої сім'ї.

Жертва тілесна (навмисна німота, хвороба та інше) теж дуже важлива. Завдяки їй зачаровані люди набувають людського вигляду. У казці «Про дванадцятьох зачарованих орлів» сестра наплакала повну слізницю сліз. Коли вона окропила ними своїх братів-орлів, вони перетворилися на людей⁷. Князівна полюбила гидке чудовисько. Згодом через її відсутність воно померло. Коли дівчина повернулася, вона плакала над ним, цілувала його – «і воскресила мертвого звіра»⁸. Але замість чудовиська з'явився прекрасний юнак.

Звичайно, тілесна жертва дуже потрібна, але вона виявляється важливішою для однієї, двох, рідше кількох осіб, на відміну від жертви життям, яка потрібна для цілого суспільства.

Матеріальна жертва, часто це звичайна плата за послугу (грошима чи речами), покращує фінансове і/чи суспільне становище людини. Так, наприклад, одному селянинові не щастить у господарстві. Коли він звертається за порадою до чарівника-хмарника, то дізнається, що причина нещастя – його прадід, який грабував людей. Справи налагоджуються, коли селянин роздає награбоване людям⁹. У казці «O hrabi, co nie znał biedy» королевич, шукаючи біди, в одному селі бачить труп, який печеться на сонці. Він довідується, що «jak kto umrze, a ma dług, to dotąd musi się piec na słońcu, dopóki się kto nad nim nie zlituje i dług za nie zapłaci». Королевич віддає борг (матеріальна жертва), а за це померлий дає йому поради, які допомагають одружитись із королівною¹⁰.

При аналізі цієї жертви знаходимо цікавий факт: вилучені в розбійників гроші «rozдали sierotom po zabitych ojcach, a resztą na kościoły»¹¹ – це сприяє прощенню гріхів розбійників. Така винагорода, можливо, пов'язана із впливом християнства і за походженням вона молодша¹². З цього, а також із суспільного значення винагорода за жертву життям можна зробити висновок, що вона є найдавніша¹³.

Третя жертва – словесна (побажання, молитва і подібне) – дуже складна для аналізу. Для казки вона мало характерна, на відміну від обрядового фольклору. Поліфункціональність і багатозначність феномену слова, яке легко проникає у всі сфери культури, потребує окремого розгляду. Зрештою, ця тема має численних дослідників – філологів, філософів, культурологів.

Тепер повернемося до казки «Про птаха із золотим пір'ям». Не розглянувши залишився ще четвертий момент: можливість порятунку для грішника. Пригадаємо, що голуб, який вилетів із вовчого тіла, каже королевичеві: «Я твій дід. Багато зла зробив, а тепер мені все прощається». Із сюжету казки ми не знаємо, чи дід ще за життя перетворився у вовка, чи це сталося після смерті. Очевидно, це не надто важливо. Важливе інше: для грішника, навіть для такого, який вчинив багато зла, є можливість порятунку. Цей момент знаходимо і в інших казках. Із казки «Про дур-

⁷ Польские сказки... – С. 73.

⁸ Польские народные легенды... – С. 165.

⁹ Польские народные сказки... – С. 321.

¹⁰ Zaleski S. Bajki i opowiadania z okolicy Krzeszowic // Lud. – 1902. – Т. 8. – Zeszyt 1. – S. 191–195.

¹¹ Siewiński A. Bajka o dwudziestu czterech zbujach (z okolic Lwowa) // Lud. – 1896. – Rocznik 2. – S. 274.

¹² Хоча про архаїчність матеріального дару-віддачі свідчать розповсюджені у багатьох слов'янських культурах правила-заборони позичати речі у певні дні (див., наприклад: Gonet S. Kilka szczegółów z wierzeń ludu z okolic Andruchowa // Lud. – 1896. – Rocznik 2. – S. 331.

¹³ Говорити про це напевно не можна. Оскільки етнографічний і казковий матеріал свідчить, що за гроші можна купити дозвіл на поховання мерця у землю (оплативши гріхи померлого), що для традиційної культури дуже важливо. У весільних обрядах за молоду платять горілкою (Sarna W. Zwyczaj wykupywania panny młodej w Korczynie pod Krasnem // Lud. – 1896. – Rocznik 2. – S. 339).

ня, який страху не знав»¹⁴ дізнаємося, що одному юнакові, якого всі вважають розумово неповноцінним, тобто дурнем, вдасться переночувати у маєтку померлого пана, а на ранок залишитися живим і неушкодженим. Справа в тому, що хлопець не поділився вечерею із Страхом, який просив його це зробити. Страх бореться із хлопцем, але зазнає поразки, і хлопець переміг. Тут виявляється, що поразка Страху є насправді величезним здобутком, оскільки він звільнений від страшної покути. «Коли сильно розгніваюсь, одразу наказував хлопа на піч покласти і навпіл розпилити. Після моєї смерті чорти мене розпилювали так само», – розповідає врятований пан-Страх. Так повинно було тривати доти, поки хтось не зможе перебути ніч на фільварку – маєтку цього пана. Оскільки дурневі це вдалося – пан звільнений від покути.

Порятунок можливий для померлої чорношкірої королівни-упиря, яку треба не впусити до гробу¹⁵; для страшного розбійника Марфея¹⁶, для якого вже навіть приготоване ложе в печі, пристосоване для завдання неймовірних страждань; для матері святого Петра, яка була дуже злою і жадібною, і через це так і не врятувалася¹⁷. У двох останніх випадках грішникам стають у пригоді єдині добрі справи, які вони зробили за життя, але про попередні персонажі такої інформації немає. Трапляються казки, у яких прощення може випросити Матір Божа, тому напрошується думка, що можливість прощення, порятунку – це вплив християнства. Але різноманітність і поширеність способів визволення, очевидно, пов'язана із уявленнями про свій і чужий світ. Ці світи перебувають у тісному зв'язку; представники чужого світу не рідкісні гості серед живих (наприклад, старий дід, який дає поради, жебраки, чарівники і так далі). Померлі йдуть у той світ, але можуть повернутися в гості (на Різдво, Великдень). Тобто те, що є у світі чужому – не втрачене, не приречене на вічні страждання – за певних умов його можна повернути, врятувати.

Гріх і кара у польській народній казці

Але, як показують дослідження польської казки, цей висновок стосується не всіх гріхів. Є гріхи, які призводять до загибелі страшної і остаточної. Визначити ці гріхи можна за допомогою кари, призначеної за них. Тут ми безпосередньо підходимо до розгляду основної теми статті. Важливішою для аналізу казки і для конкретних висновків виявляється кара, жорстокість кари дозволяє визначити важкість гріха з погляду традиційної культури.

1. Кара

Мені вдалось виокремити дванадцять найважливіших, найтиповіших кар (на мій погляд), які трапляються у казці:

1. Прив'язати до коней і рознести по полю.
2. Провалитися крізь землю.
3. Поорати боронами.
4. Роздерти, розшматувати.
5. Спалити або згоріти.
6. Перетворити на камінь, льодяну брилу.
7. Перетворити у тварину, стати примарою.
8. Відрубати голову.

¹⁴ Польские народные легенды... – С. 152-153.

¹⁵ Там само. – С. 147.

¹⁶ Польские сказки... – С. 62-67.

¹⁷ Польские народные легенды... – С. 87-89.

9. Втопити або втопитися.

10. Побити.

11. Оженити.

12. Вчинити самовбивство (рідко).

Розглянемо детальніше кожен із перелічених кар.

1. Прив'язують до коней і роздирають на шматки братів, які підступно порубали рідного брата, викрали чарівні речі і королю та хотіли завладати краденим¹⁸. Прив'язують до чотирьох коней і розривають лісника, який приписує собі перемогу над драконом і примушує визволену королю вийти за нього заміж¹⁹. Коні розносять тіло по полю так, що його вже неможливо зібрати до купи.

2. Крізь землю провалюється сестра, яка підступно вбила рідну сестру, щоб вийти заміж за її нареченого²⁰. Під землю западається цілий панський будинок із гістьми через прокляття бідної вдови, у якої взяли останню корову на бенкет: «Щоб вас сира земля накрила!» – так звучить прокляття²¹. Така ж кара спіткала злу і жорстоку князівну, яка воліє їжу знищити, щоб не дати її голодним людям²².

3. Поорали боронами чарівницю, яка оголосила себе королевою, а справжню королю вбила²³. Поорати – значить зрівняти із землею, зробити так, щоб тіло зникло.

4. Роздирають ворони чоловіка, який осліпив рідного брата. Кара ця «за жорстокість і жадібність»²⁴; звірі лісові роздирають на шматки пана, який різними способами намагається викрасти наречену в простого хлопця²⁵. Одна жінка засумнівалась у тому, чи приходять у поминальний день душі до костелу. Щоб вияснити це, вона сховалась у костелі під лавою. Душі «rozłagały jej za karę, że okazywała rowątrpienie w tej kwestyi»²⁶. Троє братів рубають, а собаки розшматовують чарівницю, яка перетворювала людей у камінь²⁷.

5. Спалення – типове покарання відьом. Спалюють чарівницю, яка хоче викрасти дитину²⁸, яка сміливому воїнові замінила його серце заячим²⁹, а також відьму, за якою простежили, що вона літала на шабаш: «І відьма, як належить, вся до решти згоріла на вогні»³⁰. Згоріла також зла мачуха, що вбила дитину. Але у цьому випадку її спалив вогонь, який принесла від Бога пташка-месник. Після спалення «земля розійшлася, прийняла її [мачухи] труп і слід затерся сам по собі»³¹.

Тут варто підсумувати ті гріхи, які караються розглянутими карами. Їх можна об'єднати у чотири групи:

а) гріхи проти рідних (кровних) братів, сестер;

б) гріхи проти продовження роду (сюди належить викрадення королю – матері майбутніх дітей);

¹⁸ Польские народные сказки... – С. 41.

¹⁹ Польские народные легенды... – С. 134.

²⁰ Польские сказки... – С. 251.

²¹ Польские народные легенды... – С. 61.

²² Там само. – С. 59.

²³ Польские народные сказки... – С. 49.

²⁴ Польские народные легенды... – С. 186.

²⁵ Польские народные сказки... – С. 174.

²⁶ *Mleczko T. Świat zmarłych. Zwyczaje i zapatrywania ludu polskiego w Galicji zachodniej // Lud. – 1902. – Zeszyt 1. – S. 53.*

²⁷ Польские народные легенды... – С. 140.

²⁸ Польские сказки... – С. 166.

²⁹ Там само. – С. 126.

³⁰ Польские народные легенды... – С. 203.

³¹ Польские сказки... – С. 135.

в) сумнів в основних принципах світоустрою³² (жінка засумнівалася, що душі в поминальний день приходять до храму. Це майже так само, як засумніватись у їх існуванні чи в їх спроможності потрапити у світ живих);

г) жорстоке і несправедливе поводження панів із людьми, особливо у тих випадках, коли така поведінка провокує справедливі прокльони.

Окремо слід сказати про чаклування. Можна простежити тенденцію, що карають тих чаклунів, яких вважають злими. Існують і добрі чарівники, які можуть допомогти людям визволитися від злих чарівників і їх витівок³³.

Усі розглянуті кари – це, як видається, способи знищення і душі, і тіла. У кожному випадку головне завдання способу покарання – зробити рештки трупа невидимими: рознести по полю чи поорати так, щоб їх уже ніколи не можна було зібрати; спалити, тобто перетворити у порошок, який розлітається по світу. Цікава справа із проваленням крізь землю. У тому випадку, де маєток провалився разом із гістьми, згодом із нього виходить дочка пана, – лише вона має привілей на це, оскільки невинна у злочинах батька. Вона навіть має шанс бути врятованою, якщо якомусь хлопцеві вдасться перенести її через річку і не озирнутися. Можливість порятунку лише для дівчини підкреслює, що цього шансу немає у решти людей, що були на той час у маєтку і трапезували³⁴. Перенести дівчину через річку – означає одружитися з нею, тобто змінити її родову належність.

6. Кара стати каменем спіткала п'ятьох суддів і свідка за несправедливий суд³⁵; скам'яніли два брати, які за намовою відьми замахнулися, щоб ударити вірного друга собаку, – у результаті скам'яніли і пес, і кінь, і юнак³⁶; скам'яніла одна подружня пара за безконечні сварки³⁷; а в крижану брилу перетворився королевич за те, що був байдужим до страждань і потреб людей³⁸.

7. У ведмедя був перетворений млинар за те, що ревінням «*chciał nastraszyć Pana Jezusa*», – тепер ходить і ричить³⁹; вибаглива королівна, яка вперто вимагала від батьків дати їй золоту рибку, а згодом пішла до моря її ловити, за прокляттям матері сама стала рибкою⁴⁰. Бог зібрав із землі у мішок все гаддя і наказав Войтекові викинути цю торбу у прірву, заборонивши заглядати до середини. Войтек не послухав і заглянув. За це він був перетворений у лелеку, і тапер сам збирає плазунів⁴¹.

Трапляються казки, із яких неможливо довідатися, чому людина стала твариною, але завжди позбутися цієї кари допомагають близькі родичі. Така ситуація в уже відомій казці «Про птаха із золотим пір'ям»; із казки «Про трьох пустельни-

³² Сумнів, на мою думку, так карається, бо думка-сумнів, як і будь-яка інша думка, має енергію і може вплинути на дійсність, що може бути дуже небезпечно і навіть фатально, як у цьому випадку. Дуже важливо, що душі приходять (про це див.: *Коваль-Фучило І. Українські похоронні голосіння: генеза і поетика. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Львів, 2000. – С. 149–156*), – сталося би щось страшне, якби вони не могли приходити, оскільки це порушило б принципи світобудови. Про силу думки свідчать численні казкові формули: «не встиг подумати – як уже сталося» і подібні.

³³ Див., наприклад, казку «Про покараного чарівника» (Польские сказки... – С. 190). Тема чарівництва і відьомства дуже важлива і об'ємна, вона потребує окремого дослідження.

³⁴ Цікаво, що в українському фольклорі трапляються розповіді про церкви, які пішли під землю за особливо важкі образи (наприклад, татарин помочився на церкву), або щоб не зазнати такої образи. Іноді з-під землі чути звук церковних дзвонів.

³⁵ Польские народные легенды... – С. 205.

³⁶ Там само. – С. 135.

³⁷ Там само. – С. 343.

³⁸ Польские сказки... – С. 51.

³⁹ *Siewiński A. Bajki, legendy i opowiadania ludowe // Lud. – 1903. – Т. 9. – Zeszyt 1. – С. 53.*

⁴⁰ Польские народные сказки... – С. 43.

⁴¹ Польские народные легенды... – С. 86.

ків і закляту королівну» ми дізнаємося, що корова, яку несподівано для себе трое пустельників побачили недалеко від покинутої дитини, це мати дитятка. Корова дає молоко, яким пустельники вигодовують хлопчика. Уже на весіллі сина корова сама розповідає, що вона насправді мати молодого. У кінці розповіді вона каже:

Були гріхи, я відмолила;
Таємницю мою скриє могила⁴².

До цієї ж групи можна зарахувати кару стати примарою, блукаючою душею. Існують численні легенди і перекази про *dusze na pokucie*, коли душа мусить блукати до того часу, поки комусь вдасться її в якийсь спосіб визволити. Наприклад, треба знати певні слова, як відповісти покутнику, або що треба дати такій блукаючій душі, або навпаки – не дати⁴³. Про популярність цього сюжету свідчать також численні варіанти про мандрівку душ, яким Матір Божа або святий Петро допомагає врятуватись і *dostać sie do nieba*⁴⁴.

8. Відрубують голову слугі за зраду⁴⁵; на частини рубають за викрадення дарів або щоб чарівні дари викрасти⁴⁶.

9. Топиться розбійник, який насильно хотів взяти дівчину Тую за жінку (топлення – дуже багатозначний сюжет у народній культурі; для казки він мало характерний і потребує окремого дослідження).

10. Побитий киями залишається чоловік, який хотів викрасти у рідного брата чарівні дари⁴⁷; те ж трапилось із корчмарем за той самий гріх⁴⁸, але та ж кара спіткала чоловіка, власника чарівних дарів, який іде з ними до корчми, п'є горілку, п'яніє і тим самим створює сприятливу ситуацію для крадіжки свого майна⁴⁹. Чоловік б'є жінку за надмірну цікавість, яка може бути небезпечною для його життя⁵⁰.

11. Один селянин, у якого дуже погана, зла дружина, вважає, що найважчий гріх – оженити⁵¹. У цьому, зрозуміло, велика частка іронії, проте така думка для польського фольклору не надто дивна. Одного хлопця примусово одружують із королівною за те, що врятував її. Королівна кохає іншого, тому «*życie z królowną równiało się śmierci*»⁵².

12. Самовбивство – явище дуже складне і неоднозначне в польській та й у багатьох традиційних культурах. Самовбивцю «*niemytego kładziono do trumny i grzebano w gowie*»⁵³, виконуються деякі інші обряди, існують певні перестороги і подібне. У казці самовбивство трапляється дуже рідко. Я знайшла його лише один раз. У цьому випадку три сестри із заздрощів до четвертої закінчили життя самогубством: одна повісилась, друга втопилась, третя отруїлась⁵⁴. Самовбивців хоронили за цвинтарем, не відспівували у церкві, вважали потенційними упириями. Ця тема у традиційній культурі також заслуговує окремого розгляду.

⁴² Польские сказки... – С. 253–266.

⁴³ *Niebrzegowska S.* Dusze na pokucie. Lubelskie opowieści wierzeniowe // *Etnolingwistyka*. 9/10/ – Lublin, 1998, S. 319–328.

⁴⁴ *Bartmiński J.* Dusze rzewnie zapłakały. Odmiany datunkowe pieśni o wędrówce dusz szukających miejsca wiecznego spoczynku // *Etnolingwistyka*. – 9/10... – S. 149–168.

⁴⁵ Польские народные сказки... – С. 89.

⁴⁶ Там само. – С. 40.

⁴⁷ *Bartmiński J.* Trzy bajki o słońcu // *Etnolingwistyka*. 6. – Lublin, 1994. – S. 166.

⁴⁸ Польские сказки... – С. 216–217.

⁴⁹ Там само. – С. 216–217.

⁵⁰ Польские народные сказки... – С. 34–35.

⁵¹ Там само. – С. 244.

⁵² *Siewiński A.* Bajka o wężowym królu // *Lud*. – 1896. – *Rocznik* 2. – S. 62.

⁵³ *Fischer A.* Zarys etnografii Polski Południowo-Wschodniej. – Lwów, 1934. – S. 28.

⁵⁴ Польские народные легенды... – С. 233.

Якщо підсумувати кари 6–11, то бачимо, що вони спровоковані такими гріхами:

- несправедливий суд;
- байдужість до людського страждання;
- безкінечні сварки;
- непослух, жарти з Богом;
- зрада панові;
- крадіжка;
- насильство;
- невідомі гріхи.

2. Можливість порятунку

Ці гріхи можна об'єднати у дві великі групи: несправедливе ставлення до людини і неналежна пошана до Бога. Але тут цікаво те, що наслідки від кари за перелічені гріхи за певних умов можна відвернути. Тобто душа і навіть тіло людини не втрачені, їх можна реанімувати, повернути до життя. Скам'янілу людину можна воскресити, як це сталось у казці «Про рибалку і трьох його синів»: коли знищили відьму, яка зачарувала хлопців, то ожили всі раніше скам'янілі люди⁵⁵. Людину, перетворену на тварину, можна знову повернути до попереднього вигляду або позбавити її від кари бути твариною. Золота рибка знову стала дівчиною⁵⁶; повернулась до людського вигляду королівна, яка була качкою, яблуною, тріскою дерева⁵⁷.

Навіть якщо перетворена людина не стає людиною, то вона принаймні не знижає остаточно, а продовжує жити, якщо не в цьому, то в тому світі. Можна оживити людину, порубану на частини, здобувши у тому світі мертву і живу воду: якщо порубане тіло окропити мертвою водою, воно зростеться, а потім, якщо живою – оживе⁵⁸.

3. Характеристики кари

Із усього вищесказаного про кару за гріхи можна зробити висновок, що міра покарання, як і міра нагороди завжди чітко визначена, і кара повністю залежить від гріха. Ще одним підтвердженням цього є сюжет із казки «Про селянина Нечая і розбійника Марфея». Нечай потрапляє у лігво розбійників, залишається там на ніч. Коли він спав, розбійник захотів його вбити, але булава відскочила від Нечая: він від голови до ніг був ніби покритий металевою оболонкою, ніщо не могло йому зашкодити. На наступну ніч Нечай був покритий такою оболонкою лише до половини. Коли здивований розбійник зранку запитав у нього у чому справа, то Нечай пояснив, що вчора ввечером був п'яний і відмовив тільки половину молитви, тому був захищений наполовину⁵⁹. Тобто, яка жертва (молитва), така й винагорода (сталеві оболонка). Пан при житті розпилював людей, – по смерті чорти розпилювали так само його⁶⁰. Існує такий звичай: «grabarz winien miec grób w progum cementarza, by wszyscy ludzie po grobie jego chodzili», оскільки він за життя «chodzil po wszystkich grobach»⁶¹.

⁵⁵ Польские народные легенды... – С. 135.

⁵⁶ Польские народные сказки... – С. 43. Королівна перетворилась у золоту рибку внаслідок материного прокляття. «Odwrócenie klątwy wymaga specjalnych rytualnych zabiegów, dużo bardziej skomplikowanych niż jej rzucenie» (*Engelking A. Klątwa rodzicielska w kulturze ludowej // Etnolingwistyka. 3. – Lublin, 1990. – S. 26*), але це можливо.

⁵⁷ Польские народные сказки... – С. 48–49.

⁵⁸ Там само. – С. 41.

⁵⁹ Там само. – С. 53–55.

⁶⁰ Польские народные легенды... – С. 152.

⁶¹ *Mleczo T. Świat zmarłych. Zwyczaje i zapamiętania ludu polskiego...* – S. 54.

У казці «Як солдат став королем» батько за провину виганяє сина з дому. Тітка хлопця приходить до цього батька і каже з докором: «За провину можна побити /.../, а з дому проганяти не слід» – тобто кара не повинна перевищувати гріха. За деякі провини можна стати приви́дом, причому «яка провина, такий і привид», – читаємо в казці. Дівчина була дуже гордою за життя і ні з ким не хотіла одружуватися, – після смерті вона ходить примарою, поки хтось із нею не одружиться⁶².

Цікаво, що якщо виявляється, що гріха немає, що людина невинна, то кара буде анульована. Косар працював на полі і знайшов гніздо ласки з малими звірятами. Він переніс його на скопене місце. Ласка, не знайшовши гнізда на місці, отрує о́жу косаря, але коли знаходить гніздо із неушкодженими дітьми в іншому місці, швидко повертається і виливає отруєну їжу⁶³.

Обов'язковою характеристикою кари є те, що її треба відбути сповна. Тому існує звичай, за яким «*riany karanyum być nie może*» – така кара неповноцінна, треба зачекати, поки людина протверезіє⁶⁴. Так само сповна має бути відданий борг, бо інакше труп не закопають у землю, не похоронять, поки хтось не віддасть цього боргу⁶⁵. Цей закон спрацьовує і в тому випадку, коли людина покарана чи ображена несправедливо. Той, хто вчинив несправедливу покару, мусить відпрацювати за це. Так, коли чорт Водкороб вкрав у бідного селянина останній кусень хліба, то нарада чортів у пеклі вирішила, що Водкороб за це має сім років працювати на бідняка⁶⁶.

Усвідомлення того, що покара за гріх неминуча, настільки сильне як у казці, так і в традиційній культурі, що його можна вважати стереотипним: є гріх – буде кара. Один чоловік втік із міста, в якому він вчинив злочин, його не покарали⁶⁸, але насправді кара сталася, бо життя, у якому людина постійно перебуває у страху, – це теж кара. Стереотип усвідомлення гріха за кару працює настільки сильно, що грішники не можуть сподіватися на милосердя навіть від позитивних героїв. Коли селянин, який найнявся у службу до чорта, побачив злих панів, які за життя мучили людей, а тепер варяться у казані, то він подумав собі: «Нехай варяться, печуться – заслужили, нічого не скажеш»⁶⁸. На покарання дає дозвіл сам Бог: «Зі згоди Бога чорти жорстоко мучили тих, кого їм вдавалось зловити на місці злочину, бо кожен гріх мусить бути покараний»⁶⁹. «Хто добрий, нехай довго живе, а хто злий, нехай у землі гние»⁷⁰ – такий висновок робить казка.

За деякі провини своїх предків кару можуть нести нащадки. Щоб позбутися цієї кари, треба викупити кару і таким чином анулювати гріх. Так, онук мусить віддати людям те, що награвував його дід, щоб налагодити справи у своєму господарстві⁷¹. Зла і жадібна свекруха по смерті йде до сім'ї свого сина просити їжі⁷². За те, що пан несправедливо ставиться до людей, у нього пропав син⁷³.

Попри те, що кара має бути відбута сповна, трапляються випадки, коли кара може бути пом'якшена, зменшена. У першу чергу це стосується гріха матері. У

⁶² Польские народные сказки... – С. 171.

⁶³ Там само. – С. 300.

⁶⁴ *Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII: W 2 t. – Warszawa, 1976. – Т. 1. – S. 240.*

⁶⁵ *Zaleski S. Bajki i opowiadania... – S. 191.*

⁶⁶ Польские народные легенды... – С. 236.

⁶⁷ Польские народные сказки... – С. 69.

⁶⁸ Польские народные легенды... – С. 227.

⁶⁹ Там само. – С. 78. Лише Богородиця може випрохати помилування, але це, очевидно, пізніший мотив.

⁷⁰ Польские народные сказки... – С. 54.

⁷¹ Там само. – С. 169.

⁷² Польские народные легенды... – С. 193.

⁷³ Польские народные сказки... – С. 186.

казці «Про Юзефка» мати йде на те, щоб убити, знищити, осліпити сина заради одруження із розбійником, який і провокує її на ці злочини. Проте сталося так, що хлопець прозрів і повернув собі силу. Життя хлопця склалося щасливо, а от про долю матері із тексту казки ми не знаємо нічого⁷⁴.

Іноді кара має ще одну характерну рису: вона буває суспільною. Тобто, коли за гріх однієї чи двох осіб покарано цілу общину, ціле село. Передусім це трапляється за гріх кровозмішання – інцест. У казках мені не вдалося знайти жодного сюжету з описом випадку інцесту, але у народних віруваннях згадки наявні. Град нищить врожай цілого села за те, що там батько з дочкою живуть на віру⁷⁵. Така ж ситуація із карою за інцест у традиційних культурах інших слов'ян⁷⁶; оригінальність польської версії у тому, що тут маємо дочку і батька, тоді коли інцест відбувається, як правило, між братом і сестрою або між сином і матір'ю.

Отже, із усього сказаного про кару можна визначити такі п'ять її характерних рис:

1. Є гріх – буде кара.
2. Кара залежить від гріха: важкість провини визначає жорстокість і спосіб покарання.
3. Кару треба відбутися сповна (тому в особливих випадках кару за грішника відбуває хтось інший; часто це близький родич померлого грішника).
4. Коли все закінчується добре, кара може бути послаблена або забута.
5. За деякі гріхи кара може бути суспільною (найчастіше – за інцест, коли страждає ціле село).

Із цих рис перші три є стереотипними.

4. Гріхи

Крім уже розглянутих гріхів, осуд яких можна вважати універсальним, загальнолюдським (а саме гріхи проти продовження роду, проти основних принципів світобудови, проти несправедливого ставлення до ближніх і до Бога), можна визначити кілька гріхів, на які польська казка, та й традиційна культура взагалі, звертає особливу увагу. Це такі гріхи:

1. Жадібність.
2. Гордість (зарозумілість, пиха).
3. Зле слово (прокляття).
4. Горілка.

1. Скарбник – володар підземного багатства, допомагає шахтареві видобути багато вугілля. Коли вони ділять зароблені гроші, то монету, яка залишається, шахтар віддає Скарбникові. «Якщо б ти поскупився і потягнувся б до цієї монети, то лежав би на дні шахти, як і багато інших до тебе»⁷⁷, – каже Скарбник. Жадібна баба, яка воліла викинути їжу, аніж віддати її бідному, на тому світі голодує⁷⁸; покараною залишається зла багачка, яка пошкодувала хліба жебракові⁷⁹; через жадібність можна навіть втратити дитину⁸⁰; через жадібність мати святого Петра потрапила до пекла, а згодом втратила можливість вибратися звідти до раю⁸¹. Осо-

⁷⁴ Польские народные сказки... – С. 79–81.

⁷⁵ *Siewiński A. Wierzenia o chowańcu, farmazonach, płanetnikach i błędach // Lud. – 1896. – Rocznik 2. – S. 254.*

⁷⁶ *Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. Толстого. – Т. 2. – Москва, 1999. – С. 419.*

⁷⁷ *Польские народные легенды... – С. 186.*

⁷⁸ Там само. – С. 193.

⁷⁹ *Польские сказки... – С. 206.*

⁸⁰ *Польские народные легенды... – С. 179.*

⁸¹ Там само. – С. 87–89.

бливо неприємна кара чекає на двох злодіїв, які могли не красти, але крали через жадібність, – вони повинні дві тисячі років стояти у водоростях⁸². Важким гріхом вважають порушити межу поля, тобто через жадібність прагнути мати землі більше, ніж належить, тим більше – чужого поля. За цей гріх душа блукає примарою⁸³. І взагалі, «хто жадібний і гордий, в того пекло в серці»⁸⁴ – по-філософському робить висновок казка.

2. Гордість, пиха у народній казці теж завжди засуджується і обов'язково карається. Горда людина ставить себе вище за інших, не шанує законів Бога і суспільства, тобто порушує принципи світоустрою – а за це обов'язково буде кара. Можна припустити, що польська народна культура так осуджує жадібність за те, що скупа людина, як правило, порушує стосунки дару-віддачі між своєю і чужою сферами, і тим самим загрожує нормальному функціонуванню світу.

Один багатий пан сховав свої гроші у душло верби: «Тепер мені все байдуже» – вирішив він. У цю ж хвилину несподівана повінь забрала дерево з грішми. Пан іде жебракувати і натрапляє на двір селянина, якому вода принесла вербу з грошима. Це селянин не був жадібний і ділив із бідними несподівану вдачу. Він всіляко підкидає жебракові (колишньому панові) гроші, але до адресата ці гроші так і не доходять. «Так вирішила доля покарати його за гордощі», – пояснює казка⁸⁵. За те, що горда князівна ні за кого не хотіла виходити заміж, «за гордість їй було признано каятись і чекати, поки її хто-небудь визволить»⁸⁶, тобто одружиться з нею.

3. Першим кроком до гріха є зле слово. Коли старий рибалка розгнівався і почав сваритися, то чорт дуже втішився і вирішив, що душа рибалки буде належати пеклу⁸⁷. Такий факт свідчить про віру у силу слова. Добре слово веде до благодаті, а зле – до біди. Підтвердженням цього є також віра у силу прокляття: коли людина справедливо проклята, а особливо матір'ю чи іншими близькими родичами, то прокляття обов'язково здійсниться⁸⁸. І навпаки: добре слово, молитва обов'язково оберігає, захищає.

4. Великим лихом казка вважає горілку. Уже згаданий чорт Водкороб працював на селянина сім років. За цей час бідний господар став досить заможним. Але наприкінці служби чорт учить хлопа робити горілку. Селянинові горілка спершу не припала до смаку, але за третім разом вже все було «добре». Цей господар спився, а в сім'ю прийшли голод і злидні. Навіть коли людина трохи вип'є – це дуже погано, бо коли чоловік «буł pod wódką, to już był wstęp dla złych duchów»⁸⁹. Горілка – лихо і гріх, вона приносить для чорта Водкороба 1000 душ у день⁹⁰ – таку сумну статистику наводить польська народна казка. П'яна людина не здатна контролювати власних вчинків, тому легко може порушити норми й заборони, тобто згрішити.

Хитрощі

Цікаво, що хитрість у казці не осуджується. Якщо людина дозволяє себе ошукаати, тобто є дурною, нерозумною, то казка не співчуває їй. Глухість завжди висміюється. Тим самим казка ніби заохочує людей бути пильними, думати, аналізувати,

⁸² Польские народные легенды... – С. 169.

⁸³ Mleczek T. Świat zmarłych. Zwyczaje i zapamiętania ludu polskiego... – S. 56.

⁸⁴ Польские сказки... – С. 87.

⁸⁵ Польские народные сказки... – С. 216.

⁸⁶ Там само. – С. 171.

⁸⁷ Польские народные легенды... – С. 245.

⁸⁸ Engelking A. Klątwa rodzicielska... – S. 21–25.

⁸⁹ Niebrzegowska S. Dusze na pokucie... – S. 325.

⁹⁰ Польские народные легенды... – С. 245.

тобто мати голову на плечах і пам'ятати, що довкола завжди знайдуться шахраї, які вміють одурити, ошукати. Це дуже добре простежується у казках про тварин і суспільно-побутових⁹¹. Є ціла низка казок, у яких простий дотепний селянин ошукує пана: «Як селянин мисливця двічі одури», «Як селянин дізнається, де брехня, де правда», «Свиня не коза, а дуб не береза» та інші.

Навіть крадіжка майна чи чарівних речей карається не так жорстоко, коли вона відбулася за допомогою хитрощів. Це справджується і в тому випадку, коли крадіжку здійснив брат у брата. У цьому випадку злодій побила чарівна палка із торби⁹². А коли юнак-вигадник краде у двох дурнів чарівний плащ, то він взагалі залишається непокараним⁹³. В одній казці сказано, що бідний той, хто не є шахраєм, а шахрайство – шлях до збагачення⁹⁴.

Часто хитрощі навіть винагороджуються. Так, блискавка ніколи не б'є у кузню, бо одного разу коваль перехитрив чорта⁹⁵.

Милосердя у казці

Картина народного стереотипу гріха-кари буде неповною, якщо не згадати цікаві випадки милосердя, які трапляються у польській народній казці. Почнемо від прикладів. Один wędrownik на прохання людей загнав усю гадь з лісу до ями: «wyjął z kieszenie ksiązke i zaczął odmawiać zaklęcia». До ями сповзали всі вужі. «Na ostatku przyszed sam król węzów w złoty koronie na głowie». Три рази король просив зберегти йому життя, навіть пропонував корону, але чарівник не погодився. І от коли вуж-король падав до ями, то скинув з собою і чарівника, де його з'їла гадь. Оповідь засуджує не вужа, а чарівника: «wszyckiem kaza is do doła, to chociaż jemu, jako najstarszemu, żeby był życie daruwał»⁹⁶.

Зустрічаємо розповідь про scurnika – людину, яка zaklęc виганяє щурів з будинку. Scurnik виганяє усіх щурів – «ostały tylko scury chore, bo takich mu nie wolno wrowadzać»⁹⁷.

Один наймит пішов служити до пекла (казка «Про наймита і чарівну скрипку»). Йому наказали везти дрова під казани, де варились пани. Хлопець змилосердився над конем, який теж виявився паном і дав йому трави. За це кінь-пан дав йому корисну пораду⁹⁸.

Лісовий господар – карлик, дає вовкові вказівку з'їсти підстреленого зайця, щоб той даремно не мучився. Карлик також дає наказ з'їсти вжалену косулю з тієї ж причини⁹⁹.

Ці випадки милосердя можна витлумачити так:

1. Милосердя як пошана до старого;
2. Милосердя – дар, за який є віддача;
3. Милосердя – засіб врегулювання ненормальної ситуації.

Розглянемо ці моменти.

1. Пошана до старого, найчастіше до старих людей, – дуже поширений мотив у польській народній казці. Старий дід – традиційний персонаж казки, найчастіше

⁹¹ Польские народные сказки... – С. 15, 16.

⁹² Bartmiński J. Trzy bajki o słońcu... – S. 166.

⁹³ Польские народные легенды... – С. 364.

⁹⁴ Там само. – С. 258.

⁹⁵ Там само. – С. 373. Тут, звичайно, актуальні також уявлення про коваля як деміурга, майстра, особу, що володіє сакральним знанням, проте це не заперечує сказаного про хитрощів.

⁹⁶ Czyżewicz S. Do wierzeń ludowych // Lud. – 1903. – Т. 9. – Zeszyt 1. – S. 184-185.

⁹⁷ Там само. – С. 185.

⁹⁸ Польские народные сказки... – С. 88.

⁹⁹ Там само. – С. 44.

дає розумні поради, які рятують життя і/чи добробут героя¹⁰⁰. Старе подружжя, яке стає хрещеними батьками дитини, перехитрило і знешкодило чари злої відьми, яка хотіла пошкодити хрещениці¹⁰¹. Крім того, старі люди – розпорядники і господарі на похоронному обряді¹⁰², оскільки вони наступні, хто має проходити цей обряд. У народній культурі старе стоїть в одному типологічному ряді із поняттями розум, важливість, смерть, потойбіччя. Старі люди – істоти лімінальні. Тому *wędownik* жорстоко покараний за те, що не залишив вужеві-королю життя, а *scurnik* не чіпає старих (хворих) шурів.

2. У випадку, коли наймит дає їжу коневі, а кінь дає раду, маємо звичайний приклад тосунків дар-віддача. Підтвердженням цього є численні приклади у казках, де тварина допомагає героєві за їжу.

3. Про те, що милосердя лісового господаря – це засіб врегулювання ненормальної ситуації, свідчать інші розпорядження, які він дає вовкам; наприклад, загризти лісникову собаку, оскільки вона перешкоджає карликові ходити по лісу¹⁰³.

Отже, милосердя у казці зовсім не таке, яке маємо у християнському вченні чи в авторській культурі¹⁰⁴. Стереотипи гріха-кари і дару-віддачі тут виявляються досить чітко.

Кінцеві зауваги

Після всього сказаного виникає питання, чому польська казка стільки уваги приділяє гріху та карі. Чи це пов'язане із національними особливостями характеру, світогляду, чи із середньовічною інквізицією, адже у казці багато зла робить сама відьма, або причетна до скоєння гріха. Тут важливо врахувати страшні тогочасні епідемії, які спричинилися до пошуку винних, полювання на відьом. Не слід оминати увагою і вплив християнства. Тут цікаво, що із вчення християнства важливішою для народної культури виявляється кара, а не прощення. Дуже поширені у XVIII-XIX ст. так звані «листи Бога» значно більше говорять про кару, аніж про милосердя¹⁰⁵. Але це теми наступних досліджень.

Стаття надійшла до редколегії 12.01.2010

Прийнята до друку 15.02.2010

Sin and Punishment in the Polish Folk Tale

Iryna KOVAL' – FUCHYLO

The article is devoted to the issue of sin and punishment in the Polish folk tale. The analysis of the material makes it possible to reveal the dependencies between the following opposition pairs: sin-punishment, and gift-repay. In the Polish traditional culture, fairy-tales inclusive, the gift-repay relationships are very stable, varied, and clearly expressed. It is punishment that appears to be more important, the cruelty of the punishment makes it possible to define the graveness of the sin in terms of the traditional culture. The measure of punishment, as well as that of reward, is every time clearly defined, and the punishment totally depends on the sin. In her attempt at clarifying why so much attention is devoted to sin and punishment in the Polish fairy-tale prose, the researcher talks of the tangible influence of Christianity in which punishment, not forgiving, proves to be more important to the folk culture, which is to a large extent corroborated by so called God's letters (current in the 18th – 19th c. Poland) with the emphasis laid on punishment rather than mercy.

Key words: punishment, sin, folk tale, stereotype, Polish traditional culture, national character.

¹⁰⁰ Польские народные легенды... – С. 156; Польские сказки... – С. 71.

¹⁰¹ Польские народные легенды... – С. 84.

¹⁰² Fischer A. Lud Polski. Podręcznik etnografii Polski. – Lwów-Warszawa-Kraków, 1926. – S. 125.

¹⁰³ Польские народные сказки... – С. 44.

¹⁰⁴ Bieńkowska D. Miłosierdzie // Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne. I. – Lublin, 1993. – S. 65–73.

¹⁰⁵ Rawita F. Ze zboru apokryfów. Jezus Nazarański krul żydowski // Lud. – 1897. – Rocznik 3. – S. 61–63.

ГРЕХ И НАКАЗАНИЕ В ПОЛЬСКОЙ НАРОДНОЙ СКАЗКЕ

Ирина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

Статья посвящена проблеме греха и наказания в польской народной сказке. Анализ материала дает возможность выявить зависимость между такими оппозиционными парами: грех – наказание и дар – отдача. В польской традиционной культуре, в частности в сказке, отношения дара-отдачи очень стойкие, разные, ярко выраженные. Важнее оказывается наказание, жестокость наказания дает возможность определить тяжесть греха с точки зрения традиционной культуры. Степень наказания, как и мера награды, всегда четко определена, и наказание полностью зависит от греха. Стараясь выяснить, почему в польской сказочной прозе столько внимания уделено греху и наказанию, исследовательница также ведет речь о влиянии на ее формирование христианства, в котором важнее для народной культуры оказывается наказание, а не прощение. Это в значительной мере подтверждают распространенные в Польше в XVIII–XIX вв. так называемые «письма Бога», в которых речь идет значительно больше о наказании, чем о милосердии.

Ключевые слова: наказание, грех, народная сказка, стереотип, польская традиционная культура, национальный характер.

Нові книги

Колотило Т. Українська народна пісенна алегорія: Фольклористична монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, 2009. – 184 с.

У дослідженні драматично-ліричними і гумористично-сатиричними засобами визначено місце та значення алегоричної пісні в системі усної народної поезії українського народу (Розділ I. «Біля джерел народно-пісенної алегорії»; Розділ II. «Алегорична пісня у системі жанрів усної народної поезії»). У третьому розділі розглянуто тематичне розмаїття алегоричних пісень. Особливостям поетики цього виду творів присвячений останній – четвертий розділ монографії. До аналізу залучено різні за часом і регіональною прив'язкою записи текстів українських народних алегоричних пісень із рукописних та друківаних збірників XVII – XX ст., архівні матеріали й інші фольклорні твори.

Поліська дома. – Вип. III: Літо / Зібрав, упорядк. і прокомент. В. Давидюк. – Луцьк; ПВД «Твердиня», 2008. – 404 с.

Черговий випуск праці присвячений літній календарній обрядовості поліщуків, які проживають у західній частині Поліського краю. У ньому подано тексти кустових, русальних, купальських, петрівчаних, поліпницьких, косарських, ягідницьких, жнивварських пісень – де з меншими, а де й з більшими науковими коментарями. Автор статей розглядає ці явища з погляду їхнього походження, чим пропонує працю займає особнє місце в українській фольклористиці. До текстів додано ноти.

Західне Полісся, фольклор якого складає основний зміст цього, як і попередніх томів, має чимало пісенних шедеврів і з погляду поетичного, і з музичного. У багатьох текстах тут наявний той первісний антропоморфізм, який наділяє пташку на дереві, ягоду в листі, пшеницю на полі, вітер, хмару, дощ всіма тими якостями, які властиві людині.